

Erken Dönemden Klasik Döneme Osmanlı Devleti'nde Kadın-Ekonomi İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme

İBRAHİM ÖZGÜL^a PEMİLA VURAL^b

Geliş Tarihi: 10.06.2020 | Kabul Tarihi: 31.08.2020

Öz: Osmanlı Devleti'nde kadının ekonomik hayattaki varlığı ve konumu, tarihi yapanların reel hikâyelerine sadık kalmak ve bütünsel bir tarih anlatısı ortaya koymak açısından önem arz etmektedir. Bu çalışmada, erken dönemden klasik döneme Osmanlı Devleti'nde kadın-ekonomi ilişkisi çerçevesinde; Osmanlı ekonomik hayatına kadının etkin katılımı ile Osmanlı çalışma yaşamının, kadının konumuna olan etkisi mütalaa edilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada yöntem olarak betimsel araştırma modeli esas alınmıştır. Bu bağlamda ilgili alanyazın taranmış söz konusu konuya ilişkin veriler içerik çözümlemeleri yapılarak sunulmuştur. Bulgulara göre, patriarkal toplum yapılanmasının Arap, Fars, Bizans kültürleri ile Osmanlı coğrafyasına sırayet etmesi ve bu fikirlerin coğrafyada uygun zemin bulmasıyla kadının sosyal ve ekonomik hayattaki görünürlüğü, ahlaki ve siyasi iradelerce dönem sınırlandırılmıştır. Ancak imparatorluğun kendine özgü koşulları içinde Osmanlı kadını, özellikle erkeklerin rağbet etmedikleri ve yüksek tahsil gerektirmeyen birçok iş kolu açarak ekonomik hayatta var olmuştur. Dolayısıyla kadının çalışma yaşamında özneleşmesiyle kazandığı iktisadi hüviyeti ona özel ve kamusal alanda bir konum edinme zemini sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, kadın, ekonomi, istihdam, statü.

^a Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, TSBE Bölümü
iozgul@agri.edu.tr

^b Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, SBE, Tarih Programı

An Evaluation on the Woman-Economy Relationship in Ottoman State from Early Period to Classical Period

Abstract: The existence and position of women in the economic life in the Ottoman State are important in terms of sticking to the real stories of the people who make history and revealing a holistic history narrative. Within the framework of the women-economy relationship in the Ottoman State, this study aimed to evaluate the active participation of women in the Ottoman economic life and the impact of the Ottoman working life on the position of the woman from the early period to the classical period. A descriptive research model was used as the research design in the study. To this connection, the related literature was investigated and the collected data were analyzed through content analysis. The visibility of women in social and economic life has been limited by moral and political will due to the spread of the patriarchal social structuring into Arab, Persian, Byzantine cultures, and Ottoman geography and acceptance of these ideas by these cultures. However, under the unique conditions of the empire, Ottoman women existed in economic life by opening many business lines that were not particularly demanded by men and did not require high education. On the other hand, the women from the palace and the wealthy women also took part in agricultural, commercial, and many economic activities as an active and sometimes silent partner. Therefore, the economic identity gained by the woman as a subject in her working life has provided her with the ground to take a position in private and public space.

Keywords: Ottoman, woman, economy, employment, status.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde kadının ekonomik hayattaki varlığı ve konumu, araştırma açısından önem arz etmektedir. Kadın nüfusu, büyük bir coğrafyaya yayılmış imparatorluk bünyesinde azımsanmayacak bir orana tekabül etmektedir. Toplumsal örgütlenme içinde kadın nüfusu; müslim, gayri müslim gibi dini bir muhteva barındırmakla birlikte, köylü, şehirli, saraylı gibi statüsel bir yapılanmaya da sahiptir. Bazı müsteşriklere göre Osmanlı kadını sosyal ve ekonomik hayatta son derece pasif bir varlık olarak göstermiştir. Bu anlayışın sebebi erken dönem Osmanlı iktisadi hayatında aktif bir biçimde yer alan kadın iş gücünün, imparatorluk süreciyle birlikte kamusal alandan uzaklaşmaya başlamış olmasındandır. Patriyarkal anlayışın Arap, Fars, Bizans kültürlerinden Osmanlı coğrafyasına sirayet etmesi ve bu fikirlerin coğrafyada uygun zemin bulmasıyla kadının sosyal ve ekonomik hayattaki konumu zedelenmiştir¹. Gerçek sudur ki Osmanlı kadını iktisadi hayatta, ahlaki ve siyasi iradelerin sınırlamalarına karşın, özellikle erkeklerin rağbet etmedikleri ve yüksek bir tahsil gerektirmeyen birçok iş kolu açarak konumunu korumaya çalışmıştır. Nitekim köylü kadın, zirai üretime etkin katılarak ekme, biçme, dokuma gibi tarım ve hayvancılık alanında önemli bir emek gücü olmuştur. Keza şehirli kadın yaşamını idame ettirebilmek için çamaşırcılık, boyacılık, demircilik, paçacılık gibi maddi getirisi ve saygınlığı az olan iş kollarında aktif olarak yer alabilmiştir. Varlıklı kadınlar ise kendilerine kalan mirası, mülklerini veya çiftliklerini yasaların kendilerine tanıdıkları haklar ölçüsünde diledikleri gibi tasarruf edebilmişlerdir. Hatta servetini, sessiz ortak olarak kullanan veya sermayesini tefecilik yaparak işleten kadınlar da bulunmaktadır. Saraylı kadınlar, halk kadınına nazaran kamusal alanda görünürlüğü az olsa da vakıf açıp işletmekten çeşitli ticari atılımlara kadar ekonomik hayatın muhtelif sahalarında

¹ Meriç Kurtuluş, "Osmanlı Şiirinin Moderleşme sürecinde Kadının Doğuşu: Nigar Hanım'ın Şiirlerinde Dişil Söylem Üretimi", Yüksek Lisans Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2011, s.1-179.

yer alabilmişlerdir. Hem Erken hem de Klasik dönem Osmanlı ekonomi hayatında kadınlar, dönemin sınırlayıcı şartlarına rağmen çeşitli iş kollarında üretime katılarak, özel ve kamusal alanda varlık göstermişlerdir. Kadının çalışma hayatında edindiği konumu, onun belirli bir sosyal statü içinde yer almasını da beraberinde getirmiştir.

1. Erken ve Klasik Dönem Osmanlı Ekonomik Hayatına Kadının Etkin Katılımı

Osmanlı'da kadının siyasi, sosyal, ekonomik ve hukuki hayattaki görünürlüğü; içinde bulunulan dönem, dini inanış, geleneksel toplum yapısı, coğrafya gibi muhtelif değişkenlere bağlı olarak gelişme göstermiştir. Avrupa, Asya, Afrika gibi geniş bir coğrafi mekânda nüfusun büyük bir oranını oluşturan kadın, çok dilli, çok kültürlü bir imparatorluk yapısı içinde kimlik kazanmaya ve var olmaya çalışmıştır. Ekonomik sahada kadın hüviyetinin şekillenmesinde İslamiyet'in kabulü, İran, Arap, Bizans kültürlerinin etkisi olmuştur. Bu kültürel etkileşim, kimi müelliflere göre erken ve klasik Osmanlı döneminde kadının İslamiyet öncesi sahip olduğu etkin konumunu kaybetmesine yol açmıştır².

Osmanlıda kadın tarihine, kadının sosyal ve ekonomik sahadaki deneyimini kutsallaştırarak veya kadını bu alanlardan tamamen izole ederek eril bir tarih anlatımıyla, tecrit edilmiş bir kadın olgusu oluşturarak, yaklaşılmalıdır³. Çağın karakteristik özelliklerini gözeterik, dönemin kendi içindeki dinamiklerine göre kadının ekonomideki yeri tespit edilmelidir.

Osmanlı'da siyasi ve toplumsal hayatın erkek öznesi üzerinden inşa edilmesine karşın ekonomik yaşama mutedil bir kadın çoğunluğun katılmasına müsaade edilmiştir. Kadınlar zirai ve ticari faaliyetlerde bulunabilmiş; tekstil ve hizmet gibi

² Avcı Müşerref, "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 55 (2016), s.225-254.

³ Yılmaz İlkay, "Osmanlı Kadın Tarihine İlişkin Birkaç Not", *Kadın Araştırmaları Dergisi*, no. 10 (2012): s. 61-81.

sektörlerde etkin rol alabilmişlerdir⁴. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin Erken döneminde, İslamiyet öncesi sosyal ve iktisadi hayatın tesiriyle Türkmen bey ve hükümdar eşleri ekonomik hayatta etkin bir rol üstlenmişlerdir. Bu bağlamda İbn-i Battuta da Seyahatnamesinde Türkmen kadınlarının birçok ilde çeşitli iş kollarında örgütlenerek sosyal ve iktisadi hayatta başarılı olduklarına dikkat çekmiştir⁵. Bu yıllarda sosyal ve iktisadi hayatta başarılı olan kadınlar, Bacıyân-ı Rum adı altında örgütlenerek, üretimden gelen güçleriyle ekonomik hayata katılım noktasında Osmanlı kadınına öncülük etmiştir. Meşgul oldukları zanaat ve sanatı Osmanlı coğrafyasına yayarak, çeşitli iş kollarının yaygınlaşmasını sağlamışlardır. Türkmen kadınlar başta el sanatları olmak üzere halı ve kilim dokumacılığı, dericilik, yün eğirme, örgücülük, çadırcılık, keçecilik, nakışçılık, terzicilik gibi sahalarda öncü olma misyonunu üstlenmişlerdir. Kadınlar, Erken dönem Osmanlı'da ilk piyade üniformasını ve yeniçerilerin taktığı akbörkleri imal ederek iktisadi hayata katılmışlardır⁶. Ancak muhtelif kültürlerin de etkisiyle kadınlar bu yetkinliklerini süreç içinde kaybederek iktisadi hayatta özne olmaktan uzaklaşmışlardır. Nitekim kadın, sosyal ve ekonomik hayattan nispeten uzaklaşmış, kamusal alan dışına itilmiş, üretim gücü hane içine sıkıştırılmış bir konuma indirgenmiştir. Ayrıca, bu süreçte Osmanlı Devleti'ne harem anlayışı yerleşmiştir. Fakat Osmanlı saray kadını harem vasıtasıyla kendine faal olabileceği alanlar açmış ve bu sınırlılıklara rağmen yönetime müdahil olmaya çalışmıştır⁷.

Osmanlı Klasik dönem iktisadi hayatında kadınlar erkekler

⁴ Yelkenci Zeynep Sümeyye, "Orta Doğu ve İslam Ülkelerinde Çalışma Yaşamında Kadın", *İstanbul: T.C. Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Orta Doğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Anabilim Dalı*, (2019), s.1-102.

⁵ Bulut Sedef, "Türkçülerin Penceresinden Osmanlı'da Kadın Meselesi ve Orta Asya Referansı", *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no. 10 (2013), s.313-336.

⁶ Sırım Veli, "Osmanlı Kadınının Ekonomik Hayat Etkin Katılımı: Bacıyan-ı Rum Örneği", *Hak -İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 4, (2015), s.2147-3668.

⁷ Avcı, "Osmanlı Devleti", 225-254.

kadar aktif bir rol üstlenememişlerdir. Fakat bütün sınırlıklara rağmen çalışma hayatının çeşitli alanlarında ihtiyaçları doğrultusunda yer alabilmişlerdir. Aileden miras kalması, herhangi bir saikle mal varlığı hibe edilmesi, evlilik yoluyla gerçekleşen mehir hakkı veya aktif olarak bir iş kolunda yer alması kadınlara ekonomik özerklik alanı açtığı gibi bu yollarla servet edinebilme olanağı da sağlamıştır⁸. Kadının ekonomiye aktif katılımı ona mülk edinmenin önünü açmakla birlikte, kadının çalışma yaşamında yer alabilmesini sağlamak adına da örnek teşkil etmiştir. Üretim gücünü hane içinde değerlendirilen kadınların icra ettikleri meslekler yüksek bir yetkinlik alanı gerektirmediklerinden ekonomik hayata katılım kadınlar arasında artmıştır. Bohçacılık, hamam ustalığı, dokumacılık, iplik eğirme, mum imalatçılığı, çamaşırcılık, ebelik, çengencilik, çalgıcılık, tellaklık, nakışçılık ve paça satıcılığı gibi iş kolları kadınların ekonomik uğraş alanları arasında yer almıştır⁹.

Osmanlı toplum yapısında kadın ataerkil bir hars anlayışıyla belirli bir zemine oturtulmuştur. Dolayısıyla kadının özel ve kamusal alanda varlık göstermesi herhangi bir ekonomik girişimin içinde yer alabilmesi stereotip bir değer biçiminin neticesinde şekillenmiştir. Biyolojik ve toplumsal cinsiyet rolleri çerçevesinde, erkek otoritesinin daha baskın olduğu bir toplumsal örgütlenme içinde Osmanlı kadını ekonomik sahada kendisine yer bulmaya çalışmıştır. Osmanlı kadınının bu görünürlük mücadelesi, müslim, gayrimüslim, köylü, şehirli, saraylı olarak addedilen bütün kadınlar nezdinde verilmiştir. Toplam nüfusun büyük bir oranını oluşturan kadın, çok kültürlü imparatorluğun resminin tezahürüdür. Erken dönemden klasik döneme geçişte köy hayatının çok değişmemesine rağmen, şehir hayatındaki yenilikler şehirli

⁸ Maydaer Saadet, "Osmanlı Klasik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15, no. 2 (2006), s. 30-46.

⁹ Gülsüm Tütüncü ve Neslihan Ünal, "Rumelide Kadınların Çalışma hayatındaki Yeri: Klasik Dönemden Modern Döneme", *Kadın/Women*, no. 18 (2017), s. 63-83.

kadınların hane içine yönelmeleri sonucunu doğurmuştur. Bu pratik gelişme Osmanlı toplumuna has kadın erkek mahremiyet anlayışının bir sonucudur. Kanuni Sultan Süleymandan itibaren harem kavramı, kadını mahrem alana yerleştirilmiştir. Bu mahremiyet algısı hassaten şehirlerde yaşanırken , köylü kadın bu manada daha özgür bir alana sahiptir¹⁰. Sanayi öncesi iktisadi girişimler Osmanlı toplumunda önemli bir maîşet alanı olarak görülmektedir. Osmanlı Devleti'nde kadının ekonomik hayata muhtelif sahalarda katıldığı bilinmektedir. Fakat toplumun büyük bir kısmına tekabül eden kadın nüfusu, bu ekonomik girişimin bütün alanlarında yer alamamıştır. Ekonomik hayata katılımın cinsiyetleşmesi, kadın erkek rol ve görevlerinin değişkenlik arz etmesi gibi pek çok nedenden ötürü mesleki yönelimler ve iktisadi teşebbüsler dışıl ve eril bir mahiyete bürünerek Osmanlı toplumunda bölüşülmüştür. "Kadın ve erkeğin farklı mekânlarda yaşamı, kadını toplumdan soyutlarken kadına özgü mesleklerin de oluşmasını sağlamıştır"¹¹.

Erken ve klasik dönem Osmanlı iktisadi yaşamında, kadınların ekonomiğe katılım alanları: Çamaşırcılık, öğretmenlik, askeri kıyafet dikimi, kurum ve ev hizmetlisi, halı dokumacılığı, iskele güvenlik görevlisi, sınır kapılarında kadın güvenlik görevlisi, kadın hapishanelerinde kadın kolcu ve gardiyan, ebelik, ipek fabrikalarında işçilik, halı atölyelerinde işçilik, bahriye dikimhanelerinde işçilik, istihbarat memurluğu gibi çeşitli iş kolları kadın istihdamının sağlandığı alanlar olmuştur¹². Ayrıca tarım ve ticaret sektörleri ve bu sektörlerin yan alanlarında da kadın varlığına rastlanmaktadır.

Osmanlı Devleti iktisadi yaşamına kadınlar; kırsal yaşamın

¹⁰ Fatih Coşkun Ertaş ve Şaziye Ulubaş Şahin, "17.Yüzyılda Anadolu'da Kadın Vakıfları ve Muhasebesi:Tokat Hatuniye Vakıf Muhasebesi Örneği", *Muhasebe ve Finan Tarihi Araştırmaları Dergisi*, no. 8 (2015), s. 101-125.

¹¹ Dingçç Emine, "Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları", *History Studies*, (2010), s.10-25.

¹² BOA, T B. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul.

köylü kadınları ve kent yaşamının şehirli kadınları olarak katılmışlardır. Kırsal yaşamın köylü kadınları yaşamın içinde yer almış ve çalışma hayatında aktif bir biçimde varlık göstermişlerdir. Osmanlı erken ve klasik dönem köy yaşamında ekonominin temeli tarım ve hayvancılığa dayanmaktadır. Bu üretim organizasyonunda kadın önemli bir emek ve işgücü oluşturmuştur. Ekstansif tarım metotlarıyla yapılan zirai üretim, yüksek bir eğitim ve teknik bilgi gerektirmediğinden kadının tarım faaliyetlerine katılabilmesi kolaylaşmıştır. Konforlu yaşam olanığı şehirli kadına nazaran daha düşük olmasına karşın aile içindeki konumu ve kamusal alandaki özgürlüğü daha yüksektir¹³. Fakat şehirli kadınların iş edinme imkânı kırsal bölgede yaşayan kadınlara göre daha zordur¹⁴.

Çiftçinin ödediği vergi miktarlarına bakıldığında kadının üretime olan katkısı fark edilebilir bir noktadır. Mücerred vergisi adı altında alınan vergilerin bennak vergisi adı altında alınan vergilerden daha az olduğu görülmüştür¹⁵. Dolayısıyla kadınların tarımsal üretimde aktif bir rol aldıkları görülmektedir. Mukataalı veya özel mülklerindeki toprakları ekme, biçme ve pazarlama bakımından istedikleri gibi tasarrufta bulunabilmişlerdir¹⁶.

Osmanlı da kadının üretime aktif katıldığı alanlardan bir tanesi de ticaret sektörüdür. Bu doğrultuda kadınlar, ürettikleri ürünlerini ticari mekanlarda pazarlama imkânı bulabilmişlerdir. Özellikle belediyenin narh sistemi ile denetime tabi tuttuğu avrat pazarları kadınların ticari yaşamı için önemli mekanlardır¹⁷. Kadınlar bu mekânlarda tarımsal ve hayvansal ürünler ile birlikte el işi ürünlerini alışveriş için satışa sunmaktadırlar¹⁸. Kimi muharrirlere göre bu pazarlarda muhtelif coğrafyalardan

¹³ Dingec, "Osmanlı Toplumunu", 10-25.

¹⁴ Tütüncü ve Ünal, "Rumelide Kadınlar", 63-83.

¹⁵ Dingec, "Osmanlı Toplumunu", 10-25.

¹⁶ Maydaer, "Osmanlı Klasik Dönemi", 30-46.

¹⁷ Ayşegül Yaraman, *Resmî Tarihten Kadın Tarihine*, İstanbul: Bağlam Yayınları, 2011, s.21.

¹⁸ Dingec, "Osmanlı Toplumunu", 10-25.

getirilen kadınlarda yeteneklerine ve fiziki güzelliklerine paralel olarak maddi bir değer karşılığında köle sıfatıyla satılmaktadırlar¹⁹. "Ticaretle uğraşan kadınlar genellikle tüccar bir aile çevresinden geliyorlardı. Ancak kadınlar, ticaret hayatına her zaman bizzat kendileri katılmıyorlardı. Bazıları paralarını bir ortağa verip işletiyorlardı. Mudarebe olarak bilinen bu ticari anlaşmada, emek-sermaye ortaklığı söz konusu idi"²⁰.

Erken ve klasik dönem Osmanlı iktisadi yaşamında kadınlar, ekonomik hayatın çeşitli alanlarında, iş kollarında faaliyette bulunmuşlardır. Erkeğin yapmaktan imtina ettiği bohçacılık kadınlar tarafından geliştirilmiş olan ve pazarlamacılığın ilk örneği sayılabilecek bohçacılık kadınlar için önemli bir iş koluuydu. "Bohçacı kadınlar, mahallelerde kapı kapı dolaşarak yatak, çarşaf, çeşitli kumaşlar, incik boncuk satarlardı. Kadın olmaları nedeniyle rahatlıkla hareme girer, hanım ve cariyelere satış yaparlardı. Bu işi genellikle Çingene kadınlar yürütürdü"²¹. İslami hukuk kurallarına göre Müslümanların köle yapılması yasaklanmıştır²². Bu nedenle insan kaynağı köle kadınlardan oluşan ev hizmetçiliği, birçok kadının geçimini sağladığı başka bir iş kolu olmuştur. Bu iş kolunun insan kaynağı, özgür kişilerin çocukları olamayacağından Osmanlı tebaasının Müslüman kadınları bu iş alanı dışında kalmıştır²³.

İktisadi hayatta erkeğin rağbet etmediği birçok ekonomik uğraş alanı kadınlara gelir kapısı olmuştur. Kadınlara kişisel bakım hizmeti sunmak için hamamlarda veya düğünlerde güzellik ve temizlik alanında emek veren kadınlar geçimlerini buradan sağlamışlardır. Nitekim hamamların kadınlar bölümünde kadınlara hizmet sunarak yapılan bu iş kolu hamam ustalığı olarak tarihte yerini almıştır. Kadınların etkin faaliyette

¹⁹ Özkaya Yücel, "XIX. Yüzyıl Türk Yazarları ve Avrupalı Seyyahlara Göre Türk Kadını", *Erdem*, (2008), s. 180-192.

²⁰ Maydaer, "Osmanlı Klasik Dönemi", 30-46.

²¹ Dengeç, "Osmanlı Toplumu", 10-25.

²² Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*, İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2012, s.38.

²³ Dengeç, "Osmanlı Toplumu", 10-25.

buldukları bir başka iş alanı ise imalathanelerdir. Hassaten tekstil sektöründe pamuk ve yün ipliği eğirerek çalışma yaşamına dahil olan kadınlar mevcuttur. Faroqhi, Bursa'da ip eğirme tezgâhlarının büyük bir kısmının sahibinin ve işletmecisinin kadın olduğunu belirtmektedir²⁴. Ayrıca bu kentte kumaş ticareti ve ipekçilik de kadınların özellikle yoğunlaştıkları çalışma alanlarından olmuştur²⁵. Şüphesiz kilim ve kumaş dokuma, iplik eğirme, kadınların bazen hane ihtiyacını karşılamak, bazen de maddi gelir elde etmek için faaliyet gösterdikleri önemli uğraş alanlarından. Nitekim, eğrilen ipler dokunan halı ve kilimler evlerde ve ahırlarda boyanmaya başlamıştır. Kadın kendi imalathanesini evine taşıyarak eğirme, dokuma hatta boyama işini üstlenerek ekonomik hayatta var olmuştur²⁶. Ayrıca dokuma atölyeleri dışında, dokuma tezgahını evine kurup dokumacılık işini evinden yürüterek ekonomiye katılan kadınlarda olmuştur.

Osmanlı'da kadının bazı iş kollarında erkeklerle kayıt dışı rekabete girdikleri görülmüştür. Herhangi bir loncaya bağlı olmadan hayvan yağı alıp mum üretenlerin mallarına yasa gereği el konulmaktadır. Mum imal etme alanında bazı kadınların gedik sahibi olduğu bilinmekle birlikte müsadereye rağmen bu işi evinden kayıt dışı yapan kadınların olduğu da görülmüştür²⁷.

Malum olan bu iş kollarının herhangi birinde yer edinemeyip kendi geçimini sağlamak zorunda kalan bazı kadınlar çamaşır yıkama işini üstlenerek, çamaşırcılık alanında faaliyet yürütmüşlerdir. Bu bağlamda, "İstanbul'da "Câme-Sûyi avretler" çamaşırcı kadınlar, kiraladıkları dükkânlarda çamaşır yıkayarak geçimlerini sağlamaya çalışmışlar. Fakat bu dükkânlar zaman zaman zina yapıldığı gerekçesiyle yasaklanmış. "Örne-

²⁴ Dingec, "Osmanlı Toplumunu", 10-25.

²⁵ Maydaer, "Osmanlı Klasik Dönemi", 30-46.

²⁶ Yasemin Keskin "Lale Devri'nde Kadınlar: Eyüp Örneği", Doktora Tezi, Balıkesir Üniversitesi, 2015, s. 1-185.

²⁷ Keskin, "Lale Devri", s. 1-185.

ğin, 17 Haziran 1571 tarihinde İstanbul kadılarına gönderilen bir hükümlerle dükkânlarda çamaşırcı kadınların çalıştırılmaları engelledi. Bu tür engellemeler nedeniyle, işsiz kalan kadınlar fuhuş sektörüne yönlendirilmiş olabilir"²⁸. Mülkiyet kontrolünün büyük kısmının erkeğin elinde olması, kadın ve erkeğin müşterek bir çalışma hayatını paylaşmaması, kadının kirli çamaşır yıkama gibi yeni bir iş kolu yaratmasıyla sonuçlanmıştır. Fakat bu yaşam mücadelesi müreffeh bir yaşam olanağı sunmamıştır. Çamaşırcılık, statüsel bir değer ihtiva etmeyen ve yüksek gelir getirmeyen bir iş alanı olduğu için ekonomik ve sınıfsal mücadelede etkin bir rol oynayamamıştır. Kamusal çalışma hayatında patriyarka bir düzenin hâkim olması nedeniyle bu iş alanı, dönem dönem siyasi ve ahlaki erk tarafından yaptırımla karşılaşmıştır.

Erken ve klasik dönemde yaşanan bu tarz istenmeyen hadiseler, Lale Devri'nde de rastlanmıştır. Çamaşırcı kadınlar dükkân tutma yasağıyla kamusal çalışma hayatından uzaklaştırılmışlardır. Kadınlarla ilgili bu minvalde çıkartılan mükerrer yasaklar da mevcuttur. Kaymakçı dükkanına girmeme, erkeklerle sandallara binmeme, istenilen biçimde giyinme gibi mevzularda kadının özel ve sosyal yaşamında düzenlemelere gidilmiştir²⁹. Geçimini idame edebilecek sermayeden yoksun kadınlar çamaşırcılık gibi başka iş kolları da yaratmışlardır. Özellikle İstanbul'da zeytinyağlı yaprak ve lahana sarması yaparak gelir sağlayan kadınların olduğu bilinmektedir. Bunların dışında boyacılık, tellaklık, ipekçilik gibi işler yaparak hayata tutunmaya çalışan kadınlar da vardır³⁰.

Mesleki olarak kadınların yapmakla mükellef görüldüğü dişil uğraş sahaları olarak; ebelik ve kadın hamam işletmeciliği, kadınların önemli maiyet alanlarından olmuştur. Özellikle ebe, tabibe, hekime, kabile, aşıcı, tosbağacı gibi ön adlarla anılan kadınlar sağlık sektöründe önemli bir hizmeti yerine getirmiş-

²⁸ Dingec, "Osmanlı Toplumunu", 10-25.

²⁹ Keskin, "Lale Devri", s. 1-185.

³⁰ Maydaer, "Osmanlı Klasik Dönemi", 30-46.

lerdir³¹. “Evliya Çelebi’nin Rumeli izlenimleri, kadınların icra ettiği daha ilginç mesleklerin de olduğunun bilgisini vermektedir. “Benefşe ve Anapoli şehirlerine hamallık yapmaya giden kadınların olduğunu hatta hamile kadınların bile ağır yüklerin altına girmekten çekinmeden hamallık yaptıklarını aktaran Çelebi, Lofça’daki kadınların erkekleriyle birlikte çivi kesmelerinden ve Yanya’da demircilik yapmalarından bahsetmektedir”³². Klasik dönem Anadolu şehirlerinde bazı kadınlara gayrimenkul hisseleri miras kalmıştır. Bu mirası, kısa bir süre içinde akrabalarına satarak tasarrufta bulunan kadınlar olmuştur. Bazı kadınların ise ellerine geçen bu sermayeyi tefecilik yaparak kazanç sağladığı bilinmektedir³³. Osmanlı’da kadınların geçim sağladıkları bir diğer iş kolu ise eğlence alanıdır. Çengi adı verilen, müzik eşliğinde dans eden bu kadınlar genelde Çingene bazen de Yahudi kadınlardan oluşmaktadır. Hanlarda, evlerde, çadırlarda muhtelif mekânlarda eğlendirerek ekonomik gelir elde etmişlerdir³⁴.

Osmanlı Devleti’nin Erken ve Klasik döneminde, tutuklanmış ve hüküm giymiş kadınların hürriyetlerinden yoksun bırakılmaları için hapisane olarak tasarlanmış özel binalar yapılmamıştır. Kadın mahpusların cezalarını çekmeleri için kişiler mekânlarını hükümete bu ihtiyaçtan dolayı kiraya verebilmektedirler. Dolayısıyla gardiyanlık görevini ifa etmek de mekânın sahibine düşmektedir. Bazı kadınlar da bu alanı bir gelir kapısı olarak görmüştür. Evlerinin bir bölümünü kadın hapisanesine devşirerek bu alanın gardiyanlığı karşılığında maddi gelir sağlamışlardır. Fakat bu iş kolunda faaliyet gösteren kadınların maaşlarının az olmasının yanı sıra düzenli maaş alamadıkları da bilinmektedir³⁵. Bu bağlamda sosyoekonomik

³¹ Dingec, “Osmanlı Toplum”, 10-25.

³² Tütüncü ve Ünal, “Rumelide Kadınlar”, 63-83.

³³ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*, çev. , Özgür Türesay, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018, s.251.

³⁴ Dingec, “Osmanlı Toplum”, 10-25.

³⁵ Ayşe Özdemir Kızılkıran, “Osmanlı’da Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkumlar(1839-1922)”, Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2011,

meselelerin halli noktasında kadınların kamu daireleri aracılığıyla hak arayışlarını hukuksal zemine taşıyabildikleri de bilinmektedir³⁶.

Bu işlerde çalışmalarının yanı sıra da Osmanlı Devleti'nde kadınlar ekonomik olarak özerk hareket edebildikleri alanlarda görülmektedir. Kadınlar, elzem durumlarda kocası adına borç edinebilmek için mahkemeden onay alabilmekte veya kadınlar kendi aralarında mülk satışı gibi ekonomik girişimlerde bulunabilmektedirler³⁷. İslami hukuk sistemine göre Kadının mülk sahibi olması miras ve mehir yöntemi ile gerçekleşmektedir. Nitekim miras yoluyla mülk edinen kadınların kendilerini, bu mirastan men etmek isteyen yakın çevrelerinden, koruyabildikleri taktirde sermayeleri üzerinde diledikleri gibi tasarrufta bulunabildikleri görülmüştür. "Toprak mülkiyeti açısından; Tanzimat'a kadar mülkiyet hakkı babadan oğula geçmekteydi. Erkek çocuğun olmadığı hanelerde ise kız evlat, tarlayı ancak bedeli karşılığında kullanabilmekteydi. Bu anlayış da, tarlanın bedelini ödeyecek maddi varlığa ve birikime sahip olmayan kadını; bu bedeli dolaylı olarak ödemek durumunda kalan eşinin güdümünde kalmaya zorluyordu"³⁸. Bütün bu hukuk sistemine rağmen kayıtlara göre Osmanlı kadını mülk sahibi olabildiği gibi köle sahibi de olabilmıştır³⁹.

Konya, Bursa, Kayseri, Ankara gibi Anadolu şehirlerinde kadınlar, borç, hibe, mülk alışverişi gibi çeşitli ekonomik faaliyetlere girişmişlerdir. Veya kendilerine bir vekil atamak suretiyle bu aktivitelerde bulunabilmişlerdir⁴⁰. "1610'da

s.84-95.

³⁶ Işık Zekeriya, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alanda Cinsiyet ve Toplumsal Cinsiyet Kimliğiyle Kadın (1839-1900)", *Bilig*, no. 85 (2018), s.25-56.

³⁷ BOA, *Arşiv Belgeleri*, 43-53.

³⁸ Yılmaz Ahmet, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadın Kimliğinin Biçimlendirilmesi", *ÇTTAD*, no. IX (2010), s. 195-212.

³⁹ Tütüncü ve Ünal, "Rumelide Kadınlar", 63-83.

⁴⁰ İbrahim Solak ve Zeynep Uysal, *Osmanlı Toplumunda Kadın (Konya Örneği 1670-1680)*, Uluslararası Sempozyum:Geçmişten Günümüze Bozkır, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2016, s. 922-1003.

Kayseri’de veya Kayseri yöresinde yaşayan iki kız kardeş babalarına bir bağ ya da bahçeyi 12 parça kırmızı sahtiyan (Diyarbakır sahtiyanı) karşılığında satma yetkisi vermiştir. Burada miras payları küçük olan iki kardeşin payının diğer varislerce satın alınmasının söz konusu olmadığı anlaşılmaktadır⁴¹.

Ekonomik gücü olan kadınların mülk edinme veya devretme noktasında aileye olan bağımlılıklarını azalarak, müstakil hareket edebildikleri görülmüştür. Nitekim kendilerine miras yoluyla intikal eden çiftlikleri özerk bir biçimde işleterek zirai üretime katkıda bulunan bir çok kadın olmuştur. Ekonomik güç ve statü aileden kadına devreden bir mirastır. Bu mirası devralen bir çok kadın kiralamak suretiyle: Kasap, dükkan , hamam gibi işletmeleri ;köleleri, kethüdarları veya yakın akrabaları aracılığıyla çalıştırabilmişlerdir. Bazen hissedar olmak kaydıyla bazen ise başka kadınlara vekil olmak suretiyle de ekomik hayatın içinde yer alabilmişlerdir⁴².

Klasik dönemde yaşanan celali isyanları, büyük gaçguna yol açarak devletin içtimai ve iktisadi yapısını bozmuştur. Köylünün toprağını terk ederek şehre göç etmesiyle zirai üretim zarar görmüştür. Dolayısıyla zirai üretimde etkin olan kadın nüfusu da bu hadiseden etkilenmiştir. Göçler neticesinde şehirlerde baş gösteren işsizlikten kadınlarda zarar görmüş ve bazı kadınlar legal olmayan başka iş kollarına yönelmişlerdir⁴³. Osmanlı’da kadının ekonomik hayatını önemli ölçüde etkileyen bir diğer gelişme sanayi devrimi olmuştur. Sanayinin, tekniğin, ekonomi modellerinin; birçok bileşenin değişip ve gelişmesiyle kadının özel ve kamusal alandaki görünürlüğü değişmeye ve tartışılmaya başlamıştır. Nitekim “tarımın kapitalistleşmesi, yün, tütün, keten gibi hammaddelerin üretiminin dünya ekonomisinden ayrı düşünülemez olacak olması kadınların çalışma

⁴¹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı’da Kentler ve Kentliler*, çev. , Neyyir Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004, s.205.

⁴² Dingec, “Osmanlı Toplumunu”, 10-25.

⁴³ Dingec, “Osmanlı Toplumunu”, 10-25.

biçimlerini ve çalışma düzenlerini değiştirmiştir"⁴⁴.

Tanzimat sonrası kent yaşamındaki değişim kadının ekonomik dünyasına da sirayet etmiştir. Kentli kadınlar çalışma yaşamında daha fazla yer almaya başlamışlardır⁴⁵. Osmanlı Devleti, ekip biçmek ve üretimin devamlılığını sağlamak için hanelere dağıttığı toprak işletme sisteminde erkeği muhatap kabul etmiştir. Bu toprakların işlenmesinde kadınlar her zaman etkin katılım göstermiş olmasına rağmen ancak eşlerini kaybettikleri zaman ölen eşlerinin tumarlarını işletme hakları olabilmektedir⁴⁶. Dolayısıyla ekonomi pratiği zayıf olan bu köylü kadınlar kent ekonomisinde de erkeklere nazaran daha zayıf kalmışlardır. Fakat ekonomik hayatın içinde fiili olarak her zaman yer almışlardır.

2. Erken ve Klasik Dönem Osmanlı Çalışma Yaşamının Kadının Konumuna Olan Etkisi

Erken ve Klasik dönem Osmanlı Devleti'nde kadın, çalışma hayatında etkin olarak yer almak için uğraşmıştır. Çağın karakteristik özelliklerinin yanı sıra, din, kültür, hukuk, siyaset gibi birçok bileşenin müsaade ettiği ölçüde nispeten erkeklerin rağbet etmedikleri alanlarda kendilerine yeni iş kolları açarak iktisadi hayatta görünür olmaya çalışmışlardır. Bu minvalde ekonomik özerklik kadına, maddi doyum sağlamakla birlikte kamusal ve özel alanda yer edinme olanağı da sunmuştur. Muhtelif iş kollarında ekonomik mücadele veren kadınlar ekonomik pratiklerinin zenginliği, kazançlarının büyüklüğü ve buldukları iş kollarına toplumun gösterdiği saygınlık oranında statü kazanmış ve değer görmüştür. Kadının işi onun hüviyeti olmuştur. Dolayısıyla kadının çalışma yaşamında oluşturduğu bu iktisadi hüviyet ona özel ve kamusal alanda bir konum edinme zemini sunmuştur.

Kadının iktisadi yaşamını etkileyen Arap ve Fars kültü-

⁴⁴ Yılmaz, "Osmanlı Kadın Tarihi", 61-81.

⁴⁵ Tütüncü ve Ünal, "Rumelide Kadınlar", 63-83.

⁴⁶ Keskin, "Lale Devri'nde Kadınlar", 1-185.

ründen mütevellit Osmanlı toplumunda kadının konumu dönem dönem misojenik bir biçimde irdelenmiştir⁴⁷. Osmanlı'da kadının konumunu tayin etme meselesinde post modern eleştiri kuramlarından yola çıkarak bir yön tespit etmeye çalışmak, bazen dönemin şartlarını göz ardı etme gibi tarih bilimiyle özdeşmeyecek bir hataya yol açabilmektedir. Dolayısıyla kadının iktisadi çevrede edindiği konum belirlenirken kadının yaptığı her eylemi kutsal saymadan veya tamamen haktan hukuktan yoksun hüviyetsiz bir köle gibi tanımlamadan, ileri sürülen bu yaklaşımların müşterek bir fikir zemininde buluşması gerekmektedir.

Bu bağlamda ser'iyeye sicili çalışmaları objektif bir yaklaşım açısından tarih bilimcilerin işini kolaylaştırmaktadır. Belgelere göre kadın miras alabilen, mülk edinebilen, edindiği mülkü ve serveti dilediği gibi tasarruf eden bir konumdadır. Fakat formal eğitim alabilme, meslek edinebilme, memur olabilme, yönetimde yer alabilme gibi görev ve haklardan resmi olarak yoksundur. Dolayısıyla hukukun, geleneksel toplumun, din ve siyasi otoritelerin, uygun gördüğü çerçeve içinde kadın ekonomik alana girebilmiş ve bu sahada var olabilmektedir. Ekonomik olarak kendine açmaya çalıştığı özerk alan formal eğitim, memurluk, yönetim gibi aktif olabileceği sahalarda desteklenememiştir⁴⁸. Bütün dünyada olduğu gibi Osmanlı'da da toplumunun büyük bir nüfus oranını oluşturan kadınlar, iktisadi hayatta, siyasette ve kamusal alanda XX. yüzyıl başlarına kadar temsil ettikleri iş gücü oranında etkin bir biçimde yer alamamışlardır. Osmanlı Devleti'nde kadın yönetici olarak sadece aile vakıflarındaki mütevelliyeliklerde yer alabilmektedir⁴⁹.

Osmanlı toplumunda sosyal statü bakımından kadınlar saraylı, cariyeye ve bunların dışında kalanları ihtiva eden Osmanlı kadını şeklinde sınıflanmaktadır⁵⁰. Saraylı kadınların harem

⁴⁷ Kurtuluş, "Osmanlı Şiiri", s.1-179.

⁴⁸ Dingaç, "Osmanlı Toplumunu", 10-25.

⁴⁹ Keskin, "Lale Devri'nde Kadınlar", 1-185.

⁵⁰ Keskin, "Lale Devri'nde Kadınlar", 1-185.

mefhumundan mütevellit müstakil hareket edemedikleri düşünülmüş olsa da özellikle ekonomik alanda mülk yönettikleri, ticari işlemlere giriştikleri, büyük ticari girişimlerde gizli ortak olarak faaliyet gösterdikleri bilinmektedir⁵¹. Haremın insan kaynağı ihtiyacını devşirme sisteminden sağlamaktadır. Dolayısıyla saraylı kadın kendi duygu ve inanışları ile saray protokolleri çerçevesinde bir harsla şekillenmektedir. Sarayda kadının, resmi olarak olmasa da fiili olarak politikayı biçimlendirdiği ve siyasi erk üzerinde irade sahibi olduğu dönemler olmuştur. Nitekim naib sultan sıfatıyla yönetimin sessiz muktedir ortakları olarak Osmanlı yönetim sistemine dahil olmayı başarmışlardır. Halk kadını ise hane içinde ailenin sürekliliğini sağlamakla mükellef olan, maddi ve manevi olarak doğurganlık atfedilen aile ferdi olmuştur. Kamusal alanda saray kadınına oranla kısmen daha görünür bir konuma sahiptir⁵². Çalışma hayatında aktif olarak yer alan Osmanlı halk kadını, hanede ve dış mekânda üretimin önemli fakat görünmez bir iş gücünü temsil etmektedir⁵³. Nitekim kamusal alanda resmi olarak kadın iş gücünün defacto olma durumu, dönemin şartlarından ve anlayışından kaynaklanmıştır. Osmanlı erken ve klasik dönem tarih yazımında erkeği özne olarak kabul eden bir yazım biçimi tercih edilmiştir. Dolayısıyla kadın bu yazım biçiminde nesnelleşmiştir. Buradan hareketle kadının tarihi olarak da uzun bir süre defacto olma durumu devam etmiştir⁵⁴.

Erken ve Klasik dönem Osmanlı kadınlarının bazıları babaları veya eşlerinin ekonomik gücünden faydalanmışlardır. Varlıklı olan bu hanımlar çiftlik işleterek, vakıf kurarak, dükkân açarak ekonomiye ivme kazandırmışlardır. Çalışma hayatındaki bu devrimin sosyal statülerine de sirayet etmiştir. Böylece statü ve ekonominin paralel yükselişi kadının sosyal konumu-

⁵¹ Yılmaz, "Osmanlı Kadın Tarihi", 61-81.

⁵² Yılmaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e", 195-212.

⁵³ Yılmaz, "Osmanlı Kadın Tarihi", 61-81.

⁵⁴ Veysel Gürhan, "18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kadın ve Hukuk: Amid Mahkemesi'nde Kadınların Hak Arama Süreçlerine Dair Bazı Değerlendirmeler", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 6/3 (2017), s.1644-1664.

nu güçlendiren düalist bir ilişki biçiminde devam etmiştir⁵⁵. Varlıklı bir aile çevresine sahip olmayan köylü kadınlar ise tarım işçiliğinden hane işçiliğine kadar çalışma yaşamında aktif olmuşlardır. Fakat eğitsel ve kültürel manada yeteri kadar destek görmedikleri için onlar toplum nazarında köylü kadın statüsünde yer almışlardır⁵⁶. Kadının iktisadi ve sosyal hayatta etkin olma durumu bazı dönemlerde mahrem anlayışı nedeniyle zedelenmiştir. Kadın bu anlayıştan ötürü kamusal alanda daha az görünür olmuştur. Siyasi ve ahlaki otoriteler çeşitli yasak ve yaptırımlarla kamusal alandan ve bazı iş kollarından kadını uzaklaştırmaya çalışmıştır. Nitekim III. Selim döneminde çamaşırcı kadınların dükkân açmaları yasaklanmıştır. Keza yüz hatlarını görünür kılan örtüler ve renkli kıyafetlerle sokağa çıkma, kaymakçı dükkânına girme, erkeklerle kayığa binme, dönem dönem yasaklanmıştır⁵⁷. Osmanlı'da "Kadın bulunduğu statüye göre, avret, kadın, hanım, sultan olarak nitelendirilmiştir. Aslında bu unvanlar onun yaşam seklini de yansıtmaktadır⁵⁸. Kişilerin içinde buldukları sosyal statüler veya yürüttükleri iktisadi faaliyetler bu kişilerin yaşam standartların ortaya konmasında belirleyici bir rol oynamıştır⁵⁹. Örneğin kadın kimliğine ve rolüne uygun görülmüş bir meslek olan ebelik işini ebe kadınlar üstlenmiştir. Ebe kadınlar toplumun önemli bir kesimine sağlık hizmeti sunarak sosyal ve ekonomik hayatta yer almışlardır⁶⁰. Köle ve cariye kadınlar ise hizmet sektörünün önemli bir emek gücünü teşkil etmektedir. Buldukları sosyal statü gereği köle ve cariyeler alınıp satılabilmekte ve miras olarak da bırakılabilmektedirler⁶¹. Vakıf sahibi kadınlar ise toplumsal açıdan saygı duyulan bir statüde yer almaktadır. Vakıf

⁵⁵ Dingec, "Osmanlı Toplumunu", 10-25.

⁵⁶ Yılmaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e", 195-212.

⁵⁷ Yılmaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e", 195-212.

⁵⁸ Dingec, "Osmanlı Toplumunu", 10-25.

⁵⁹ Özlem Başarır, "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü -Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme", *History Studies International Journal Of History*, no. 3 (2011), s.1-19.

⁶⁰ Yılmaz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e", 195-212.

⁶¹ Dingec, "Osmanlı Toplumunu", 10-25.

üzerinde dilediği tasarrufta bulunabilmek hatta vakfı yönetebilmektedir⁶². Ayrıca ehli vakıf sahibi olan kadınlar vakıf gelirlerini kurucunun lehine kullanabilmektedir. Dolayısıyla ehli vakıf sahibi kadınlar kendilerine ekonomik özgürlük sağlayabilmekte ve bu vakıfları yakınlarına miras bırakmak suretiyle devirebilmektedirler⁶³.

Osmanlı kadın dünyasında giyim, kişilerin toplumdaki statüleri hakkında bilgi veren önemli bir argümandır⁶⁴. Bahsi geçen fiziksel kamuflaj ile birlikte kadın için addedilen avret, hanım, sultan gibi unvanlar da onun içinde bulunduğu sosyal statü hakkında bilgi vermektedir. Mensup olduğu bu sosyal ve ekonomik çevreye göre biçimlenmeye çalışan kadının giyim zevki de bu anlayış çerçevesinde oluşmuştur. "Örneğin saray çevresi kadınlarının giyimi ile taşralı kadınların giyim zevkleri arasında kendiliğinden bazı estetik farklılıkların oluştuğunu düşünmek mümkündür. Nitekim saray kadınları arasında da kadınların unvanlarına göre giyinmesi ve Osmanlı'da kadın giyiminin "saraylı", "İstanbulu", "taşralı" vb. adlarla anılması söz konusudur"⁶⁵.

Osmanlı erken ve klasik dönem kadınları dışarıya çıkma ve çalışma hayatına atılma noktasında toplumsal, hukuki, siyasi ve ahlaki normların izin verdiği ölçüde hür davranmışlardır. Ancak bu özgürlüğü kullanma sırasında köylü ya da halk kadınının saray kadınına nazaran daha müstakil hareket ettiği görülmüştür⁶⁶. Kamusal hayatta görünür olmanın çeşitli kurullarla sınırlandırıldığı Osmanlı toplumunda şehirli kadınların dış hayatla temasları sınırlanmış, bu kadınlar için hayat, iç

⁶² Ertaş ve Şahin, "17.Yüzyılda Anadolu'da Kadın", s. 101-125.

⁶³ Gürhan, "18. Yüzyıl Osmanlı", s.1644-1664.

⁶⁴ Selçuk Düğer, "Batılı Kadın Seyyahlar İnceleminde Osmanlı Kadını", *KOSBED*, (2015), s.71-91.

⁶⁵ Zerrin Enveroğlu, "Osmanlı Mınyatür Sanatı İçerisinde Nakkaş Levni Üslubunda Kadın Figürleri ve Günümüz Sanat Anlayışında Yenilik Arayışları", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2018, s.4-85.

⁶⁶ Zeynep Uysal, "Osmanlı Toplumunda Kadın (Konya Örneği 1670-1680)", Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2014, s.1-130.

mekânda yani evlerinde yaşanmıştır⁶⁷. Kırsal alanda halk kadını ise iç mekânda ve dış mekânda direkt üretime katılmıştır. Köylü kadın, ev ekonomisini düzenlemenin yanı sıra dış mekânda bağda, bahçede, tarlada çalışarak ürettiği ürünü yiyecek ve giyeceğe dönüştürerek hane halkının ihtiyacını karşılamıştır⁶⁸. “Yasal ifadeyle, köylü özgür bir insandı ve zirai işlerde köle çalıştırmak nadir görülürdü”⁶⁹. Dolayısıyla halk kadını zirai üretimde bizzat yer alarak kamusal alanda var olma hürriyetini kullanmıştır.

Eğitim ve hukuk kadının çalışma yaşamında aktif olarak yer alabilmesini destekleyen önemli alanlardandır. Çünkü bilgi ve teknikle desteklenen iş kollarından alınan üretim ve kar oranı bu nispette armıştır. Osmanlı kadını Tanzimat’a kadar Sıbyan mekteplerinden dini bilgiler edinmek suretiyle eğitim almıştır. Yüksek eğitimin verildiği medreselerden ise Osmanlı kadını faydalanamamıştır⁷⁰. Kadının yüksek eğitim alması elzem olarak görülmemiştir. Eğitime adabı muhaşeret kurallarının öğrenimi noktasında ihtiyaç hissedilmiştir. Fakat bazı Osmanlı kadınları bu eğitim eksikliğini informal yöntemlerle tamamlamaya çalışmışlardır. Birçok kadın, başka kadınlara ders vererek bir iş alanı oluşturmuş ve geçimini buradan sağlamıştır. Saraylı kadınlar ise oldukça yüksek bir eğitime tabi tutulmuştur. Hatta sınırlı sayıda da olsa saray çevresinden bir çok kadın şair çıkmıştır⁷¹. Kadınların, eğitim olanaklarından kamusal alanda faydalanabilmeleri imparatorluğun son dönemlerinde gerçekleşmiştir⁷². Kadınların sosyoekonomik

⁶⁷ Tülün Değirmenci, “Osmanlı Tasvir Sanatında “Görselin Okunması” İmgenin Arakasındaki Hikayeler (Şehir Oğlanları ve İstanbul’un Meşhur Kadınları”, *Osmanlı Araştırmaları /The Journal Of Ottomon Studies*, (2015), s.25-55.

⁶⁸ Yaraman, *Resmi Tarihten Kadın*, s.21.

⁶⁹ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*, çev. , Emine Sonnur Özcan, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2018, s.119.

⁷⁰ Yılmaz, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e”, 195-212.

⁷¹ Beyhan Kanter, “Osmanlı Basın Hayatında Kadın Yazarlar”, *Tercüman'ı Ahvali'n 150.Yılında İstanbul'da Fikir Gazeteciği Sempozyumu Bildiri Kitabı*, İstanbul: 2010, s21-24.

⁷² Yaraman, *Resmi Tarihten Kadın*, s.21.

hayatları yasal olarak İslam hukuku ve örfi hukuk kuralları ile koruma altına alınmıştır. Ayrıca aile hukuku içindeki yeri de İslami hukuk kuralları ile sınırlandırılmıştır⁷³. Kadının iktisadi yaşamı, ataerkil bir toplumsal örgütlemeye hukuk kurallarıyla korunmaya çalışılmıştır. Fakat bu hukuk sistemi içinde kadınlar dönem dönem sıkıntılar yaşamışlardır.

Kadının kamusal hayattan uzaklaşması Osmanlı Devleti'nin imparatorluk süreciyle birlikte hızlanmıştır. Bu gelişmede bazı medrese ve tarikatların kadını sosyal hayattan tecrit etmeye dönük olumsuz telkinlerinin yanı sıra, topluma sirayet eden mahrem anlayışının büyük tesiri olmuştur. Bu minvalde namus ve edebe uygun davranılması noktasında merkezi yönetim kadınlara uyarılarda bulunmuştur⁷⁴. Kadının sosyal hayattan uzaklaştırılması iktisadi hayatına da sirayet etmiştir. Kimi iş kollarında kadınların çalışmasının önü kapatılmıştır. Osmanlı Devleti'nde kadının muhtelif sahalardaki hakları Tanzimat döneminde tartışılmaya başlanmıştır. Tanzimat aydınları kadının sosyal, ekonomik, politik sahalarda eşit ve hür bir zeminde var olmalarına dair fikirler geliştirmişlerdir⁷⁵. Osmanlı nüfusunun büyük oranını oluşturan kadının, toplumun değişim ve dönüşüm sürecinde önemli bir yeri olduğu bilinmektedir⁷⁶.

Osmanlı kadını, yaşadığı iç ve dış mekânın bütün sınırlılıklarına rağmen kendine bir var oluş alanı yaratmıştır. Nitekim Leydi Mary Wortley Montague, Osmanlı topraklarına yaptığı seyahat sonucunda anılarını kaleme almıştır. Anılarında klasik bir oryantalist bakış açısından sıyrılarak Osmanlı kadını batı-

⁷³ Esra Yakut, "Klasik Dönem Osmanlı Aile Hukukunda Kadının Konumu", *AndHD* 1, no. 1 (2015), s.1-23.

⁷⁴ Bulut, "Türkçülerin Penceresinden Osmanlı", 313-336.

⁷⁵ Hatice Bayсал, "Osmanlı'da Kadın Memureler İçin Motivasyon Uygulamaları: Bank-ı Osman-i Şahane, Dersaat Telefon Anonim Şirketi Osmaniyesi ve Kadın Birinci İşçi Taburu Üzerine Bir İnceleme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 29 (2017), s. 339-366.

⁷⁶ Cemile Kınacı, "Ütopyadan Gerçeğe: Kadınlar Ülkesi ve Arslan Kız'dan Alem-i Nisvan'a Evrilen Türk Kadın Hareketi" *Modern Türk Araştırmaları Dergisi* 11, no. İsmail Bey Gaspralı Özel Sayısı (2014), s. 224-247.

ya tanıtmıştır. Osmanlı kadının özel ve kamusal alanda hür kadınlar olarak yer aldıklarını anlatmıştır. Fakat Montague'nun yazıları bir edebiyat geleneği çerçevesinde kaleme alınmıştır. Aristokrat leydilere has bir üslupla yazdığı yazılarında elit çevreler büyük bir samimiyet duygusuyla işlenirken bu çevrenin dışındakiler aynı sıcaklığı görmemiştir⁷⁷. Bu minvalde Osmanlı kadını, teamüllere uygun görülmüş kurgusal bir tarih anlatısı içine hapsedilmeden araştırmalar ışığında kendi gerçekleriyle var olmalıdır.

Modernleşme süreciyle değişen iktidar tipleri, kadının özneleşmesi noktasında kendi iktidarlariyle mutedil ilişki kuracak kadınlar için yeni alanlar açmışlardır⁷⁸. Bu vesileyle kadın nispeten daha görünür hale gelmiş ve toplumun gelişimi hususunda önemli bir rol üstlenmiştir⁷⁹. “Türk kadınları için bu sürecin başlangıcı hukuk, eğitim, toplum, siyaset ve ekonomik yapı yönünden gelişme ve değişme döneminin başladığı yıllar olan II. Meşrutiyet dönemi olarak kabul edilebilir”⁸⁰. Bu dönemde Osmanlı aydınları kadın kimliğini sorgulamaya başlamıştır. Eğitimde, hukukta, ekonomide, politikada kadın haklarının geliştirilmesi için düzenlemelere gidilmesinin önemini vurgulamışlardır⁸¹. Kadın, iktisadi yaşamda edindiği konumunu korumak hatta geliştirmek için resmi ve hukuki zeminde de mücadele etmiştir. Bu ekonomik ve sınıfsal mücadelede kadının düşünsel dünyası ve bilgi etkili bir yöntem olmuştur. Bu minvalde bilginin kadınların yaşamını özgürleştirme mücadelesinde dolaşıma sokulması gerekli, en önemli argüman olduğu

⁷⁷ Suraiya Faroqhi, *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*, çev. , Zeynep Altok, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999, s.192.

⁷⁸ Aksu Bora, “Hatırlananlar ve Unutanlar:İslam Coğrafyasında Moderleşme ve Kadın Hareketleri” *Bilig*, no. 53 (2010), s.51-66.

⁷⁹ Elif Evrim Şencan, “Dört Mekan Bir Kadın: Osmanlı Döneminde Kıbrıs Adasında Yaşayan Müslüman Türk Kadınının Yaşam Alanının Mesafe Analizi Yoluyla İncelenmesi” *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, no. 20 (2014), s.196-217.

⁸⁰ Semra Gökçimen, “Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi”, *Yasama Dergisi*, no. 10 (2008), s.6-58.

⁸¹ Avcı, “Osmanlı Devleti”, 225-254.

gerçeği kabul görmüştür⁸². Nitekim modernleşme yıllarında, kadını özel ve kamusal hayatın sessiz ortakları olmaktan çıkartıp; kadının siyasi, sosyal, ekonomik ve hukuki hayatın konuşan öznesi, olma fikri üzerine çeşitli düşünceler geliştirilmiştir.

Sonuç

Erken dönemden klasik döneme Osmanlı ekonomi hayatında kadınlar aktif olarak yer almıştır. Osmanlı kadının kamusal alandaki çalışma hayatına, din, gelenek, hukuk, siyaset ve ahlaki otoriteler yön vermiştir. Kadının çalışma hayatı, içinde bulunulan dönemin özelliklerinin yanı sıra Fars, Arap, Bizans kültürlerinin tesiriyle, imparatorluğun kendine özgü koşulları içinde harmanlanarak gelişme göstermiştir. Erken dönem Osmanlı ekonomi hayatında kadınlar, hassaten Türkmen kadınların etkisiyle daha aktif bir rol üstlenmişlerdir. Bu minvalde Türkmen kadınlar muhtelif iş kollarının açılmasına öncülük ederek Osmanlı coğrafyasında birçok zanaat ve sanat dalının yerleşmesini sağlamışlardır.

Osmanlı kadını, ataerkil bir örgütlenme biçimine sahip toplum yapısının ekonomik hayatında yer alabilmek için özellikle erkeklerin rağbet etmedikleri ve kadın kimliğiyle içinde bulunabilecekleri iş kollarına yönelmişlerdir. Kadınlar için önemli bir maişet alanı olan bu çalışma alanları; çamaşırcılık, öğretmenlik, askeri kıyafet dikimi, kurum ve ev hizmetlisi, halı dokumacılığı, iskele güvenlik görevlisi, sınır kapılarında kadın güvenlik görevlisi, kadın hapishanelerinde kadın kolcu ve gardiyan, ebelik, ipek fabrikalarında işçilik, halı atölyelerinde işçilik, bahriye dikimhanelerinde işçilik, istihbarat memurluğu, çiftçilik, boyacılık, bohçacılık, paçacılık, mumculuk, demircilik güzellik ve temizlik işçiliği gibi istihdam sahalarıdır.

Osmanlı kadınının hüviyeti imparatorluk yapısıyla çok dillilik, çok kültürlülük açısından özdeştir. Müslim, gayri müslim,

⁸² Özge Özdemir Akkoç, "Osmanlıda Kadın Hareketi ve Milliyetçi İdeolojinin Kesişimleri:Kadınlar Dünyası", Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, 2019, s.1-95.

köylü, şehirli, saraylı gibi farklı dinleri ve sosyal sınıfları ihtiva eden bir kadın dünyası mevcuttur. Kadınlar içinde buldukları iş kollarının gelir ve saygınlık düzeyine göre sosyal bir statü içinde yer almıştır. Bu bağlamda elinde sermayesi olan kadınlar sermayelerini çiftlik işletme, dükkân açma, vakıf kurma, ticari ve zirai faaliyetlerde bulunma gibi alanlarda değerlendirmişlerdir. Hatta sermayesini, sessiz ticari ortaklık kurarak veya tefecilik yaparak tasarrufta bulunan kadınlar da olmuştur.

Eğitimde, memuriyette, yönetimde aktif ve resmi olarak yer alamayan Osmanlı kadını bütün sınırlılıklara rağmen kamusal ve özel alanda görünür olmaya çalışmıştır. Saraylı ve şehirli kadınlara nazaran daha müstakil olan köylü kadın, hânen tarlaya uzanan çalışma yaşamında üretimin önemli bir emek ve iş gücünü oluşturmuştur. Şehirli kadın, yaşam mücadelesinde yeni iş kolları açarak üretime katkıda bulunmuştur. Keza şehirli kadın, harem anlayışına rağmen ticari ve siyasi faaliyetlerin sessiz ortakları olarak kadın tarihinde önemli bir rol üstlenmiştir.

Osmanlı'da kadın hakları batıdaki fikri gelişmelerin de tezahürüyle Tanzimat döneminde aydınlar tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Kadının beşere ışık tutacak ana etken olduğu fikri, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde birçok münevverce kabul gören bir fikir olmuştur.

Kaynaklar

Yayımlanmış Arşiv Kaynakları

BOA, T B. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın*, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, İstanbul.

Araştırma Eserleri

Avcı, Müşerref. "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar." *A.Ü. Türiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, no. 55 (2016): 225-254.

Başarır, Özlem. "XVIII. Yüzyıl Osmanlı Taşrasında Statü -Servet İlişkisi Üzerine Bir Değerlendirme." *History Studies International Journal Of History*, no. 3 (2011): 1-19.

- Baysal, Hatice. "Osmanlı'da Kadın Memureler İçin Motivasyon Uygulamaları: Bank-ı Osman-i Şahane, Dersaat Telefon Anonim Şirketi Osmaniyesi ve Kadın Birinci İşçi Taburu Üzerine Bir İnceleme." *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, no. 29 (2017): 339-366.
- Bora, Aksu. "Hatırlananlar ve Unutanlar: İslam Coğrafyasında Moderleşme ve Kadın Hareketleri." *Bilgi*, no. 53 (2010): 51-66.
- Bulut, Sedef. "Türkçülerin Penceresinden Osmanlı'da Kadın Meselesi ve Orta Asya Referansı." *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, no. 10 (2013): 313-336.
- Çetin, Adnan. "Bir Kavramın Kısa Tarihi: "Mahalle Baskısı"." *Mukaddime*, 2010: 3.
- Değirmenci, Tülün. "Osmanlı Tasvir Sanatında Görselin "Okunması"İmgenin Arakasındaki Hikayeler(Şehir Oğlanları ve İstanbul'un Meşhur Kadınları." *Osmanlı Araştırmaları /The Journal Of Ottoman Studies* , 2015: 25-55.
- Dingeç, Emine. "Osmanlı Toplumunda Kadınların Üretime Katkıları." *History Studies*, 2010: 10-25.
- Düger, Selçuk. "Batılı Kadın Seyyahlar İmgeleminde Osmanlı Kadını." *KOSBED*, 2015: 71-91.
- Enveroğlu, Zerrin. "Osmanlı Minyatür Sanatı İçerisinde Nakkaş Levni Üslubunda Kadın Figürleri ve Günümüz Sanat Anlayışında Yenilik Arayışları." Konya: T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tasarım bilim Dalı Tasarım Ana Sanat Dalı, 2018. 4-85.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak*. Çev. , Özgür TÜresay. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- . *Osmanlı Şehirleri ve Kırsal Hayatı*. Çev. , Emine Sonnur Özcan. Ankara: Doğubati, 2018.
- . *Osmanlı Tarihi Nasıl İncelenir*. Çev. , Zeynep Altok. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
- . *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. Çev. , Neyyir Berktay. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.

- Fatih Coşkun Ertaş, Şaziye Ulubaş Şahin. "17.Yüzyılda Anadolu'da Kadın Vakıfları ve Muhasebesi: Tokat Hatuniye Vakıf Muhasebesi Örneği." *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, no. 8 (2015): 101-125.
- Gökçimen, Semra. "Ülkemizde Kadınların Siyasal Hayata Katılım Mücadelesi." *Yasama Dergisi*, no. 10 (2008): 6-58.
- Gürhan, Veysel. "18. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Kadın ve Hukuk: Amid Mahkemesi'nde Kadınların Hak Arama Süreçlerine Dair Bazı Değerlendirmeler". *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*. 6/3 (2017): 1644-1664
- Gülsüm Tütüncü, Neslihan Ünal. "Rumelide Kadınların Çalışma hayatındaki Yeri: Klasik Dönemden Modern Döneme." *Kadın/women*, no. 18 (2017): 63-83.
- İbrahim Solak, Zeynep Uysal. "Osmanlı Toplumunda Kadın(Konya Örneği 1670-1680)." *Uluslararası Sempozyum:Geçmişten Günümüze Bozkır*. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2016.
- İşık, Zekeriya. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Kamusal Alanda Cinsiyet ne Toplumsal Cinsiyet Kimliğiyle Kadın (1839-1900)." *Bilig*, no. 85 (2018): 25-56.
- Kanter, Beyhan. "Osmanlı Basın Hayatında Kadın Yazarlar." *Tercüman'ı Ahvali'n 150.Yılında İstanbul'da Fikir Gazetecliği Sempozyumu*. istanbul, 2010.
- Karasar, Niyazi. *Bilimsel Araştırma Yöntemi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2012.
- Keskin, Yasemin. "Lale Devri'nde Kadınlar: Eyüp Örneği." Balıkesir: T.C. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, 2015. 1-185.
- Kınacı, Cemile. "Ütopyadan Gerçeğe:Kadınlar Ülkesi ve Arslan Kız'dan Alem-i Nisvan'a Evrilen Türk Kadın Hareketi." *Modern Türk Araştırmaları Dergisi* 11, no. İsmail Bey Gaspıralı Özel Sayısı (2014): 224-247.
- Koç, Emel. "Türkiye'de Felsefe Dilinin Gelişimi ve Çeviri Faaliyetlerine Genel Bir Bakış." *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat*

Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 2009: 103-120.

Kurtuluş, Meriç. "Osmanlı Şiirinin Moderleşme sürecinde 'Kadının Doğuşu': Nigar Hanım'ın Şiirlerinde Dişil Söylem Üretimi." Ankara: İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi Türk Edebiyatı Bölümü, 2011. 1-179.

Maydaer, Saadet. "Osmanlı Klasik Döneminde Kadınların Servet Edinme Yolları (Bursa Örneği)." *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 15, no. 2 (2006): 30-46.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü. *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın*. 137 cilt. İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2015.

Özdemir Akkoç, Özge. "Osmanlıda Kadın Hareketi ve Milliyetçi İdeolojinin Kesişimleri: Kadınlar Dünyası." Ankara: T.C Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kadın Çalışmaları Anabilim Dalı., 2019. 1-95.

Özdemir Kızılkıran, Ayşe. "Osmanlı'da Kadın Hapishaneleri ve Kadın Mahkumlar(1839-1922)." Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2011.

Özkaya, Yücel. "XIX. Yüzyıl Türk Yazarları ve Avrupalı Seyyahlara Göre Türk Kadını." *Erdem*, 2008: 180-192.

Seyitdanlıoğlu, Mehmet. "Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayi(1839-1876)." *Tarih Araştırmaları Dergisi* 28 (2009): 53-69.

Sırım, Veli. "Osmanlı Kadınının Ekonomik Hayat Etkin Katılımı:Bacıyan-ı Rum Örneği." *Hak -İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi* 4 (2015): 2147-3668.

Şencan, Elif Evrim. "Dört Mekan BİR Kadın: Osmanlı Döneminde Kıbrıs Adasında Yaşayan Müslüman Türk Kadınının Yaşam Alanının Mesafe Analizi Yoluyla İncelenmesi." *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, no. 20 (2014): 196-217.

Şener Büyüköztürk, Ebru Kılıç Çakmak, Özcan Erkan Akgün, Şirin Karadeniz, Funda Demirel. *Bilimsel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Pegem Akademi, 2011.

Uysal, Zeynep. "Osmanlı Poplumunda Kadın (Konya Örneği)1670-

- 1680).” Konya: T.C. Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014. 1-130.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2012.
- Yakut, Esra. “Klasik Dönem Osmanlı Aile Hukukunda Kadının Konumu.” *AndHD* 1, no. 1 (2015): 1-23.
- Yaraman, Ayşegül. *Resmi Tarihten Kadın Tarihine*. İstanbul: Bağlam Yayınları, 2011.
- Yelkenci, Zeynep Sümeyye. “Orta Doğu ve İslam Ülkelerinde Çalışma Yaşamında Kadın.” İstanbul: T.C. Marmara Üniversitesi Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü Orta Doğu Sosyolojisi ve Antropolojisi Anabilim Dalı, 2019. 1-102.
- Yılmaz, Ahmet. “Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kadın Kimliğinin Biçimlendirilmesi.” *ÇTTAD*, no. IX (2010): 195-212.
- Yılmaz, İlkay. “Osmanlı Kadın Tarihine İlişkin Birkaç Not.” *Kadın Araştırmaları Dergisi*, no. 10 (2012): 61-81.